

MINDAUGO BRAZAUSKO DAKTARO DISERTACIJA „KULTŪRINIAI SLUOKSNIAI KAIP ŠALTINIS KLAIPĖDOS XVI–XVIII A. INFRASTRUKTŪROS IR URBANISTIKOS RAIDOS TYRIMUI“

2011 m. balandžio 29 d. Klaipėdos universitete Mindaugas Brazauskas apgynė humanitarinių mokslų daktaro disertaciją „Kultūriniai sluoksniai kaip šaltinis Klaipėdos XVI–XVIII a. infrastruktūros ir urbanistikos raidos tyrimui“. Ilgai rengta (2003–2010 m.) disertacija buvo ginama eksternu. Darbo mokslinis konsultantas – prof. habil. dr. Vladas Žulkus. Disertacija ginta Klaipėdos universiteto ir Lietuvos istorijos instituto istorijos mokslo krypties pagal naują tvarką sudarytoje gynimo taryboje, kurią sudarė jos pirmininkas prof. dr. Zigmantas Kiaupa ir nariai – doc. dr. Mindaugas Bertašius, prof. dr. Albinas Kuncevičius, dr. Vykintas Vaitkevičius ir dr. Gediminas Vaitkevičius. Tokioje taryboje oponentų nebuvo, o kiekvienas narys galėjo oponuoti doktorantui arba tapti jo idėjų rėmėju.

Disertacijos tikslą atskleidžia darbo pavadinimas. Klaipėdos senamiestis sulaukė didelio archeologų, istorikų ir architektų susidomėjimo. Vien archeologiniai tyrinėjimai vyksta jau ketvirtą dešimtmetį. Per tą laiką sukaupia medžiaga verčia permąstyti miesto raidą. Istorinių, ikonografinių bei archeologinių duomenų sintezė kelia naujų diskusijų ir formuoja naujas senojo miesto urbanistinės raidos vertinimo hipotezes. Nors Klaipėdos senamiesčio tiek istorinių, tiek archeologinių tyrimų medžiaga sulaukė bene daugiausia dėmesio, palyginti su kitais Lietuvos istoriniais miestais, naujas požiūris ir naujo miesto raidos modelio paieška sutikta palankiai.

Disertacijos tikslas – remiantis stratigrafijos, dendrochronologijos metodais bei bihevioristine ir modernaus pasaulio teorijomis naujai įvertinti XVI–XVIII a. Klaipėdos senojo miesto raidai turėjusius įtakos faktorius ir juos susieti su kultūrinia-

me sluoksnyje aptinkamomis pastatų struktūromis. Tyrimo metu autorius remiasi M. B. Schiffer (Šiferio) elgsenos archeologijos bei E. C. Harris (Hario) stratigrafijos teorijomis, taip pat autoriaus atliktais dendrochronologiniais tyrinėjimais. Darbe remiamasi procesualistinės archeologijos teorijos požiūriu, paremtu kultūrinių sluoksnių stratifikacijos bei kultūros formacijos proceso teorijomis. Teigiama, kad archeologinė medžiaga konkrečią vietovę tirti leidžia išsamiau nei turimi istoriniai duomenys, jie sudaro prielaidas tirti archeologijos stratifikacijos procesą. Šis požiūris įvardijamas kaip bihevioristinė archeologijos (*behavioural archaeology*) teorija. Bihevioristinėje archeologijoje aptariami materialinės kultūros elementai suskaidomi į ilgalaikio (pastatas, grindinys ir t.t.) ir trumpalaikio (maistas, keramika ir t.t.) vartojimo grupes. Šioje teorijoje pateikiami modeliai, atskleidžiantys probleminį ir ciklinį materialių kultūros elementų judėjimą sisteminiame kontekste.

Sprendžiant archeologijos tyrimo uždavinius bei aptariant tikslus darbe keliamas archeologijos metodo ir teorijos klausimas. Autorius atkreipia dėmesį, kad archeologijos tyrimuose įvairiapusiai duomenys bei šaltiniai yra svarbūs, bet be teorinio pagrindo vargu ar yra labiau tikėtini bei reikšmingesni. Lietuvos istorinių laikų archeologijoje dominuoja archeologinės istorijos dėstymo pobūdis, kurį galėtų pakeisti archeologinėmis teorijomis grįstas istorinės archeologijos požiūris. Kaip alternatyvą Lietuvos archeologijoje vyraujančiam ir Klaipėdos kultūrinės raidos tyrimams taikomam kultūros evoliucijos modeliui autorius siūlo I. Wallerstein (Valeršteino) suformuotą pasaulio sistemos (*world systems*) teoriją. Argumentuojama, kad remiantis šia teorija atskleidžiamas kitas miesto archeologinės raidos modelis. Tokioje teorinėje išvalgoje išryškėja tam tikras ekonominis determinizmas, nes, kaip ir būdinga marksistinės teorijos mokyklai, kiekvienas naujas raidos etapas siejamas su kapitalistinių santykių mechanizmu, ekonominių santykių pokyčiais

ir gamybos pertekliaus judėjimu, kartu eliminuojant poveikį, kurį sukelia besivaržančios politinės struktūros. Galima pažymėti, kad tokia teoriniame modelyje kartu išnyksta ir šiuo metu kultūros istorijoje vis didesnę reikšmę įgyjantis įvairių socialinių grupių sąveikos faktorius. Disertantas išvelgia, kad XVI–XVIII a. Klaipėdos senojo miesto archeologija tiesiogiai patenka į I. Wallerstein nagrinėjamą kapitalizmo užuomazgų bei pasaulio sistemos formavimosi chronologinį bei dalykinį lauką.

Tad iš kitų darbų šis išsiskiria savo teoretizavimo pastangomis. Netgi vertinant ir nemažai dėl to kylančių trūkumų (Lietuvoje nėra archeologijos teorijos tradicijos), darbas vertintinas kaip rimtos pastangos žengti šia nauja kryptimi, ieškoti miesto raidos teorinio modelio. Paprastai teoriniai modeliai vertinami nevienareikšmiškai, nemažai priklauso nuo pateikiamų argumentų bazės, bet jie būtini vystant šios srities diskursą Lietuvoje.

Pagrindiniai darbe ginami teiginiai apima: a) būtinybę naujųjų laikų archeologijoje gretinti įvairių mokslo šakų taikomus metodus bei jų pagrindu gautus rezultatus; b) tiriant miesto kultūrinį sluoksnį perspektyviausia yra mokslinį interesą sutelkti ne į sluoksnio sancaupos turinį, bet į archeologiniuose šaltiniuose fiksuojamus tarp sluoksnius (autorius vadinamus ypatingaisiais paviršiais), kuriuos galima tiksliai datuoti, o tarp jų susidariusi archeologinių artefaktų sancaupa vertintina kaip konkrečiame etape egzistavusios kultūros visuma; c) nors archeologiniame tyrime svarbios visos kultūrinio sluoksnio sudedamosios dalys, tačiau sluoksnyje susikaupusio depozito tyrimas veda link kultūros evoliucijos teorijos požiūrio, kuriame kryptinga materialinės kultūros dinamika mažai siejama su istorinių įvykių chronologija; būtent pasaulio sistemos teorija yra perspektyvesnė naujųjų laikų miestų archeologijos tyrimuose; d) konkrečiu istoriniu momentu užgimusį Klaipėdos miesto planinę struktūrą vertinama naujųjų laikų kontekste kaip naujų miesto planavimo teorinių traktuočių įgyvendinimas.

Disertacija buvo išleista atskira nedidelio tiražo knygele, kurią sudaro tekstas ir 11 priedų.

Skaitant darbą pakankamai aiškiai galima su-

vokti idėjas, kurias autorius siekia išvystyti ir pagrįsti. Tad iš tiesų gana aiškiai matoma darbo struktūra bei principai, kuriais remiantis vystoma teiginių argumentacija. Darbas yra palyginti vientisa studija, kurioje stengiamasi nuosekliai atskleisti skirtingas temas, padedančias argumentuoti iškeltas hipotezes ir teiginius, nemažai vertingų išvalgų ir pastebėjimų, matyti geras pirminės medžiagos – miesto archeologinių tyrimų duomenų – išmanymas. Čia atsiskleidžia nemaža autoriaus patirtis dalyvaujant ir vadovaujant archeologiniams tyrinėjimams Klaipėdos senamiestyje. Autoriui darbą palengvino iki tol publikuota gana gausi istorinių bei archeologinių tyrimų medžiaga (čia ypač ryškus prof. V. Žulkaus įdirbis, todėl kai kada darbas virsta lyg tam tikru vadovo ir disertanto dialogu, kurio metu belieka antrinti ar kiek papildyti vadovo anksčiau išsakytą požiūrį). Autorius jį tikslingai panaudoja argumentuodamas teiginius. Tačiau daugelis disertacijos gynimo tarybos narių pasigedo išsamesnės bendros Klaipėdos archeologinių tyrimų apžvalgos, kuri būtų pravertusi atskleidžiant argumentus ir būdą, kuriais savo teiginius paremia autorius. Tai ypač išryškėja ketvirtajame skyriuje „XVI–XVIII a. Klaipėdos kultūrinis sluoksnis“. Čia pateikiamos autoriaus kritikos dėl archeologinių tyrimų ataskaitose vyraujančios datavimo metodikos, kuri archeologinį tyrimą atskiria nuo labai svarbios istorinės chronologinės raidos, neįmanoma nei vertinti, nei diskutuoti darbe neturint pirminių šaltinių duomenų.

Svarstant darbe taikomus tyrimo metodus bei teorijas, ši dalis gynimo tarybos narių buvo vertinama nevienareikšmiškai. Stratigrafinis principas ar dendrochronologinis datavimo metodas archeologiniame diskurse yra gana įprasti, tad šie klausimai sulaukė kiek detalesnio aptarimo ir pastabų. Kultūrinio sluoksnio stratigrafinėje analizėje autorius pabrėžia būtinybę neapsiriboti vien sluoksnio storio konstatavimu bei jame aptiktų archeologinių radinių aptarimu, bet gilintis į sluoksnio formavimosi interpretacijas, akcentuoja archeologinėje stratigrafijoje išskiriamų ypatingųjų paviršių (gaisrų, pastatų statybos etapų) svarbą. Tam pasitarnauja teoriniai tyrimo metodai ir jų pagrindu atliekamas modeliavimas, bet nedaugelis suabejos

tokio vertinimo būtinumu. Klausimas kitas – kada ir kokios apimties konkretus teorinis modelis taikytinas. Bet kuriuo atveju būtina kruopščiai atrinkta ir tikslin-gai parengta duomenų bazė, kurios pagrindu galimas tolesnis procesų modeliavimas. Dauguma gynimo tarybos narių pasigedo aiškiai apibrėžtos tyrimų duome-nų bazės, kuria remiantis galima būtų vertinti autoriaus mintis ir pateikiamų tezių pagrįstumą. Ypač pasigesta duomenų, pagrindžiančių dendrochronologines datas, ir autoriaus atlikto darbo argumentacijos. Kukliai atro-dė ir priedai su datuotais medienos mėginiais. Paaiš-kėjo, kad didelė jų dalis atlikti dar praeito šimtmečio priešpaskutiniajame dešimtmetyje (dr. J. Genio atlikti matavimai), tad pasigesta paties autoriaus didesnio in-dėlio.

Minėtame kontekste ryškėjo kontrastingas ir neproporcingas atskirų tyrimo metodų ir metodolo-gijų aptarimas – greta išsamiai aptariamo stratigra-finio ir dendrochronologinio metodų ir jų detalaus apibūdinimo yra palyginti trumpas bihevioristinio metodo apibūdinimas. Manau, kad bihevioristinė archeologijos teorija galėtų būti atskleista aiškiau, gal būtų pravertusi gilesnė jos analizė ir ryšiai su antro-pologija, viduriniojo lygmens teorija (MRT – *middle range theory*). Teorijos ištakos, matyt, siejasi su iš psi-chologijos mokslų perimta bihevioristine (elgesio) kryptimi, psichologijos moksle vyravusia XX a. vidu-ryje. Jos atstovas B. F. Skinner manė, jog moksliskai ištirti galima tik elgesį, o vidinis žmogaus pasaulis lie-ka už mokslo tyrimų ribų. Tai galėtų paaiškinti ryškų autoriaus angažavimąsi tokiam požiūriui, nes iš tiesų archeologiniame sluoksnyje pirmiausia ir aptinkami asmens elgsenos pėdsakai. Bet bihevioristinė teorija atmetė jausmų vaidmenį. Žvelgiant į archeologijos artefaktus kažin ar pateisinamas jausmų atmetimas – ši medžiaga lygiaverčiai atskleidžia žmogaus ar žmonių grupės (bendruomenės) jauseną ir kasdienybės emo-cijas (žinoma, tai ypač pasakytina apie kapus).

Dar labiau tai taikytina ekonominei pasaulio sistemos teorijai. Pagrindinė jos idėja, kad viduram-žišką feodalinę ekonomiką sistemą nuo XVI a. pa-laiapsniui keičia kokybiškai nauji ekonominiai cent-ro ir periferijų santykiai, Klaipėdos senajo miesto archeologija ir jos chronologijos etapai patenka į

šios sistemos dalykinį lauką, o chronologiniai etapai koreliuoja su lokalia miesto istorija, išryškina vietos kultūros raidos procesą. Darbe stengtasi pagrįsti Klaipėdos tapsmą iš periferijos pusiau periferija, tai susiejant su senamiesčio kultūriniame sluoksnyje užfiksuojamų ypatingųjų stratigrafinių paviršių, t.y. pastatų, raida nuo medinio prie mūrinio užstatymo. Vis dėlto diskusijos metu aiškiai pasigesta I. Wallers-tein pasaulio sistemos teorijos platesnio pristatymo, regiono ekonominių procesų analizės, pagrindžiant, kuo ir kodėl ji čia tinka, kokią reikšmę ji turi mode-liuojant Klaipėdos raidą, koks jos privalumas kitų pa-našių teorijų kontekste. Taip pat neaišku, kaip pasau-lio sistemoje Klaipėda įsiterpia kitų Prūsijos miestų kontekste ir chronologiniu laikotarpiu, nes teiginius pagrindžiančių duomenų taip ir nebuvo pateikta (pa-sigesta medinio ir mūrinio užstatymo raidą pagrindžiančių tyrimų duomenų). Toks duomenų palygini-mas būtų leidęs tikslingiau taikyti šios teorijos postu-latus, o gynimo tarybos nariams teorijos pagrįstumas nebūtų kėlęs akivaizdžių abejonių.

Darbe nemažai nuveikta tiek pastatų tipologijos bei chronologijos, tiek dendrodatavimo klausimais. Suprantama, kad autorius orientavosi į bendrąsias miesto raidos tendencijas, tad neturėjo galimybės konkrečiais duomenimis argumentuoti išsakomų apibendrinamųjų idėjų (nors tai galiausiai tampa trūkumu, nes dalis teiginių mažai pagrįsti, kelia abejonių; argumentavimo problema išlieka visame darbe). Kai kuriais atvejais lieka neaiškumų, priešta-ringų minčių kelia teiginiai apie konkretaus statinio planą, pastatų tipų skaidymą bei datavimą, kartais neaiškūs argumentai pamatą priskiriant mūro ar fachverko pastatui ir kitos detalės. Tarybos narių su-vokimą apsunkino grafines medžiagos trūkumas – neturint miesto plano buvo sudėtinga identifikuoti konkretaus tyrimo vietas, lyginti jas tarpusavyje ir nustatyti jų svarbą argumentuojant pristatomus teiginius. Čia, kaip ir kitur, išsamiau pristatyti (ar pateikti prieduose) archeologinių tyrimų duome-nys būtų pravertę sprendžiant XVI–XVII a. miesto planavimo klausimą, atskirų miesto plano dalių rai-dą. Tada tokie svarbūs autoriaus teiginiai apie mies-to raidos etapus iki ir po XVI a. viduryje (1540 m.)

kilusio gaisro bei archeologinių radinių kaupimosi fazėje vykusį statybų sumažėjimo laikotarpį (iki 1678 m. gaisro) būtų įgavę daugiau svorio. Kokybiška pradinių duomenų analizė būtų pagalbėjusi argumentuojant Klaipėdos chronologijos problemas, nes autorius pabrėžia komplikuoatą mūrinių pastatų datavimo klausimą, tipologinius skirtumus, galiausiai apskritai mūro pastatų identifikavimo problemą. Tas pat taikytina ir ekonominėms zonoms nustatyti.

Klaipėdos senojo miesto kultūriniame sluoksnyje galima išskirti penkias sankaupos fazes. Ypač svarbi tampa fazė tarp 1678 ir 1854 m. gaisrų, atspindinti svarbų miesto raidos etapą. Autoriaus nuomone, toks fazėmis suskaidytas Klaipėdos materialinės kultūros chronologinis tyrimas būtų korektiškesnis istorinės raidos atžvilgiu, nes būtų kalbama apie konkrečios fazės kultūros būklės visumą. Tokiu atveju vertinant atskirose fazėse išryškėjusį ažuolinių karkasinių namų dominavimą arba XVIII a. datuojamus mūrinius bei fachverkinis pastatus, galima juos sieti su Prūsijos pozicijos pasaulio sistemoje pokyčiu – nuo periferijos prie pusiau periferijos. Tačiau iš pateiktųjų svarstymų ir apibendrintų duomenų lieka neaišku, kiek atskirose fazėse miesto atstatymą ir augimą lėmė gaisras (kaip priemonė, skatinanti statybų plėtrą ir investicijas ištuštėjusioje teritorijoje), o kiek apskritai Prūsijos kaip civilizacijos augimas „pasaulio sistemoje“. Galiausiai kaip Klaipėdos raidą šiame etape veikė krašto ūkinė raida – po karo ir maro epidemijos ženkliai paspartėjęs žydų bendruomenių kūrimasis ir jų poveikis ekonominei miesto raidai? Tad toks (gal kiek abstraktokas) teoretizavimas iš esmės yra priimtinas, bet konkrečiame darbe kelia nemažai abejonių, nes neatsižvelgiama (arba per mažai atsižvelgiama) į kitus, lokalesnius (vietinius), faktorius bendroje sistemoje. Kai kuriais etapais šių vietos faktorių įtaka Klaipėdos raidai galėjo būti labai didelė, bet tai neatsispindi darbe. Kai kuriais atvejais kirba abejonė – ar tik gaisrai yra „chronologiniai kultūrinės stratigrafijos reperiai“ (pagal autorių gynimo posėdžio metu)? Natūralu, kad jų galėjo būti gerokai daugiau – ryškūs politiniai įvykiai, ūkinis impulsas ir ekonominė konjunktūra bei kt.

Tad ar šiuo atveju negali būti taip, kad išankstinis didelių gaisrų ribojamas miesto raidos modelis lėmė tolesnes paieškas ir veikė autoriaus mintis, įsprausdamas į išankstinius kultūrinės raidos rėmus?

Savo darbe, pateikdamas įvairius tyrinėtojų požiūrius, doktorantas aptaria ir Klaipėdos planinės struktūros raidos ypatybes. Čia daugiausia dėmesio skiriama skirtingų autorių pozicijoms išryškinti ir renesansinio tikslingai planuojamo miesto hipotezei atskleisti. Gindamas pastarąją mintį autorius pabrėžia Klaipėdos sklypų ir kvartalų taisyklingumą, plano vienalaikiškumą, kompozicinių ašių prioritetą planavime, pasitelkia ekonominių miesto zonų idėją. Nors ji atrodytų visai priimtina, vis dėlto ginant šią hipotezę trūksta aiškių argumentų. Manau, būtų pravertusi kruopštesnė Klaipėdos plano analizė tiek archeologiniu, tiek urbanistiniu aspektu (per silpnas ir neįtikinamas autoriaus argumentas: „remiantis archeologiniais tyrimų duomenimis, užstatymo dinamika, galima išskirti jau XVI a. apspręstą naujo miesto zoniškumą, turintį renesansinių miestų elementų“). Matyt, būtų pravertusios kitų miestų renesansinės miesto plano idėjos ir urbanistinio modelio palyginimas; tokia analizė būtų suteikusi papildomų argumentų išsaikytoms mintims pagrįsti. Tačiau reikia pažymėti, kad gana trumpa įvairių duomenų apžvalga, logiška jų argumentacija ir išplaukiantys samprotavimai įtikina renesansinio miesto planavimo pagrįstumu.

Galima sutikti, kad ginami darbo teiginiai yra svarbūs ir aktualūs. Nepaisant visų pareikštų pastabų, darbas yra apgalvotas, o keliamos idėjos subrandintos ilgo triūso su archeologine medžiaga metu. Trūkstant pirminių keliamas idėjas pagrindžiančių duomenų, gynimo tarybos nariams neretai buvo sunku sutikti su ginamais teiginiais, todėl ir vertinant visą darbą tarybos narių nuomonė nebuvo vieninga. Nugalėjo požiūris, kad yra vertinamos ne vien ginamos tezės, bet žvelgiama plačiau ir vertinamas visas doktorantūros studijų metu atliktas darbas. O visos gynimo tarybos vardu autoriui norisi palinkėti artimoje ateityje straipsniais aiškiau argumentuoti tyrimų pagrindu padarytas Klaipėdos raidai svarbias išvadas.

Mindaugas BERTAŠIUS